

ר' יעקב יהושע פאלק וספרו "פני יהושע"

הרב יעקב יהושע פאלק, מחברו של הספר הנודע בשערים "פני יהושע", מבטא באישיותו הגדולה ובמפעלו הספרותי את אחד משיאיה של תרבות יהודי אשכנז במאות האחרונות בכלל ובמחצית הראשונה של המאה הי"ח בפרט. בגורלו האישי ובפרשת חייו הסוערת שיקף חכם גדול זה, שלא בטובתו, את אופייה הסוער, מלא הסתירות והתהפוכות, של החברה היהודית בגרמניה: את עוצמתה הרוחנית הכבירה לצד הנטייה הבולטת לאלימות ולכוחנות שהייתה שלטת בחייה הציבוריים, את כוח יצירתה המדהים לצד כוחות ההרס הפנימיים שפעלו בה, ואת מעמדו האיתן ביותר – ועם זאת הרופף מאין כמוהו – של הרב בגרמניה במאה הי"ח.

קרוב לשמונים שנה חי הרב פאלק, בין השנים 1680–1756, ורוב שנותיו זכה לכבוד וליקר מופלגים בפולין ובגרמניה, ואף מחוצה להן. וידועים הדברים שקבעו המהדירים המודרניים של הספר "פני יהושע" כמוטו בראש מהדורתם החדשה והמפוארת, מתוך ספר "שם הגדולים" של הרב חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א, שנתארח בביתו של הרב פאלק בעיר וורמייזא בשנת תקי"ד וסעד על שולחנו, וכך כתב: "ואני הצעיר זכיתי לקבל פני שכינה איזה ימים, ומראהו כמראה מלאך האלהים".

עם זאת בעל "פני יהושע" לא זכה להשקט ובטח כל חייו, ודי לציין כי בחמישים שנות חייו הבוגרות, שבהן זכה לפרסום עצום כרב, כראש ישיבה, כפרשן תלמודי וכפוסק הדור, נאלץ לנדוד בין קרוב לתריסר עיירות וערים שונות, גדולות וקטנות, מהן ידועות פחות ומהן מפורסמות ביותר, בתפקידי רבנות וכאדם פרטי. הוא אף נאלץ לעמוד בהתנכלויות רבות, במחלוקות קשות, בקטטות ובעלבונות, שנבעו מאופייה האלים והכוחני של הפוליטיקה הפנימית של יהודי גרמניה. פוליטיקה פנימית זו הייתה גם בעוכריו של הרב חיד"א עצמו, שנפגש כאמור עם בעל "פני יהושע". פגישה זו נתרחה במהלך השליחות הראשונה של החיד"א כשד"ר היישוב היהודי בארץ ישראל, שליחות שחלקה הגרמני נכשל לחלוטין והשביע אותו מרורים, הן בתוצאות הכספיות העלובות שהעלה הן ביחס האישי הקשה והפוגע שזכה לו, פרט לביקור הנזכר אצל בעל "פני יהושע", שהותיר עליו רושם בל יימחה. החיד"א החליט, כידוע, לא לבקר

בגרמניה יותר, ובמסע שליחותו השני והגדול יותר על ביקור במדינה זו לחלוטין.

א

בדיון להלן אעסוק בספרו הגדול של הרב יהושע פאלק, ספר "פני יהושע", לרוב סדרי מועד, נשים ונזיקין, שהוא, ככל הנראה, המפורסם ביותר והנפוץ ביותר מבין כל פירושי האחרונים לתלמוד, ומהדורות חדשות של ספרו רב הכמות חוזרות ונדפסות בזו אחר זו מדי כמה שנים. מהו ייחודו של ספר זה, מה מקומו בתולדות פרשנות התלמוד בדורות האחרונים, ומדוע זכה לפרסום כה רב ולהדפסות חוזרות ונשנות עד לימינו? כידוע, קשה מאוד להגדיר את סגולותיהם הייחודיות של ספרים מפורסמים בספרות הרבנית. כל לומד תורה יודע יפה להבדיל בין ספר "אורים ותומים" לבין "קצות החושן", בין "קצות" לבין "נתיבות", בין אלה לבין ה"שפת אמת" מכאן ול"משנה למלך" מכאן, ובין ה"משנה למלך" ל"מחנה אפרים".¹ אף ניתן להבדיל בין חכמים, דרך משל בין רבי משולם איגרא לחתם סופר. ואולם קשה מאוד להגדיר מהי שיטתו המיוחדת וסגולתו המיוחדת של כל אחד ואחד מחיבורים אלו או מחכמים אלו יחסית לחברו. בכולם ניכרת מידת הבקיאות, החריפות, העמקות, הלמדנות וחיבת הפלפול עם בקשת הפשט, אך ברור שלא רק המינון השונה של תכונות אלו ודרך מיזוגן הוא המבדיל בין האחד לאחר, אלא גם משהו בעל חותם אישי יותר, שאינו מתמצה במושגים ובמונחים אלו, ואנו חסרים את הכלים הלשוניים הנאותים כדי לבטאו כהלכה. על כן אנסה לילך בדרך אחרת בבואי לדבר על ספר "פני יהושע".

כמה עובדות ברורות, שאינן ניתנות לערעור, מציבות את ספר "פני יהושע" כפותח דף חדש בתולדות הספרות הפרשנית לתלמוד במערב ("במערב" דווקא, כי אינני מתמצא די צורכי בפרשנות התלמוד שחיברו חכמי המזרח בתקופת האחרונים). ספר "חידושי הלכות ואגדות" של המהרש"א, שנדפס לראשונה בשנת שע"ב (1612) בלובלין, לצד ספרי המהרש"ל ומהר"ם מלובלין קודמיו, הוא

1 ספר "אורים ותומים" לר' יהונתן אייבשיץ (1690–1764). ספר "קצות החושן" לר' אריה לייב הכהן (1745–1813). ספר "נתיבות המשפט" לר' יעקב מליסא (1770–1832). ספר "שפת אמת" לר' יהודה אריה לייב אלתר (1847–1905). ספר "משנה למלך" לר' יהודה רוזנס (1657–1727). ספר "מחנה אפרים" לר' אפרים נבון (1677–1753). רבי משולם איגרא (1750–1802). ספר "חת"ם סופר" לר' משה סופר (1762–1839). ובהמשך, ספר "חידושי הלכות ואגדות" לר' שמואל אליעזר אידלש (1555–1631). המהרש"ל – ר' שלמה לוריא (1510–1573). מהר"ם מלובלין – ר' מאיר מלובלין (1558–1613).

הפותח את מערכת פירושי התלמוד של חכמי האחרונים. מדובר בפרשנות תלמוד שיטתית, המקיפה מספר ניכר של מסכתות, שלא לומר סדרים שלמים, למעט פירושים מקריים, למסכת בודדת זו או אחרת, שאינם רלוונטיים לענייננו. אין כאן המקום לפרט את סדר ההדפסה המסובך למדי של ספרו של המהרש"א, שהדפסתו והפצתו בין הלומדים כרוכות היו יחדיו עם סדר הלימוד השנתי המתוכנן בישיבות פולין, ודי בקביעת השנה שע"ב כשנת הדפוס הראשון של הספר.

והנה, למן שנה זו ועד שנת תצ"ט (1740), שנת ראשית הדפסתו של ספר "פני יהושע", כמאה ושלושים שנה אחר כך, נתחברו כחמישה-עשר ספרים של פרשנות שיטתית, בהיקף מסכתות ניכר, כמוסבר לעיל, רובם ככולם כרבע מהיקפו של ספר "פני יהושע". לעומת זאת בשבעים השנה שאחרי הופעת ספר "פני יהושע", בין השנים ת"ק-תק"ע, נתחברו קרוב למאה ספרים כאלו, מהם לא מעט בהיקף כשלו. העובדות הללו עולות בנקל מן העיון בספרו של הרב פנחס יעקב הכהן "אוצר הבאורים והפירושים" (לונדון 1952), שאף הוא לא ראה, כמובן, את כל מה שניתן היה לראות. סטטיסטיקה זו אינה מדויקת, ויש להניח כי היחס האמיתי גבוה הרבה יותר מאשר 1 ל-7, משום שספרים רבים נוספים שנתחברו בשבעים השנים הללו נדפסו עשר או עשרים שנה (ואף יותר) לאחר שנת תק"ע, והם לא נמנו כאן. אין צורך להדגיש את המובן מאליו, שרובם המכריע של הספרים הנזכרים, הן אלו שמלפני ה"פני יהושע" הן אלו שלאחריו, אינם מהלכים בינינו כיום, ורק מיעוטם שרד את מבחן הזמן. ואולם אנו מעוניינים בתופעה עצמה, כפי שהתרחשה בזמנה, וזו מלמדת בהכרח על מקומו של ספר "פני יהושע" בהתפתחות זו. הבאים אחריו – על כל פנים אלה מהם שאת ספריהם ראיתי – מכירים כולם את ספר "פני יהושע", אף שאינם מצטטים את קודמיהם האחרים אלא לעתים רחוקות, וספרו התווה אפוא את הדרך לבאים אחריו, ויצר את הגשר לעבור בו מן הסגנון הישן אל פרשנות מודרנית, כפי שיוסבר להלן.

עובדה היסטורית נוספת נחוצה להבנת סגולתו המיוחדת של ספר "פני יהושע". פרשנות התלמוד של הראשונים מצויה כיום בידינו כמעט בשלמותה. חלק מסוים ממנה אבד כמובן ונכרת מן העולם, אבל מה ששרד ונמצא כיום בכל מקום שבעולם, צילומו בידינו, ובדרך כלל גם נדפס ומצוי ביד כל הלומדים. שונה היה המצב לחלוטין בעבר, שכן מאות שנים עברו למן המצאת הדפוס, באמצע המאה הט"ו, ועד להדפסת פירושי הראשונים לתלמוד, פרט לכמה יוצאים מן הכלל – ובעיקר חידושי הרמב"ן לבבא בתרא וחידושי הרשב"א לברכות, לגיטין ולחולין – אשר ראו את אור הדפוס לראשונה בראשית המאה הי"ח. אין כאן המקום להידרש לפרטי פרשה מרתקת זו, וגם אין צורך דוחק

בזה, כי פירוט מלא של סדר הדפסת פירושי הראשונים לתלמוד פרסמתי בעבר במאמר מיוחד.²

אין כוונתי לומר כי עד למאה הי"ח לא הכירו חכמי התורה, במזרח ובמערב, את פרשנות התלמוד של הראשונים. אדרבה, הכירו והכירו ממקורות משניים שונים, רבים ועשירים, ביניהם אלפי תשובות הרשב"א עצמו, הנזקק מדי פעם בפעם לקטעים מפירושו, וכן מתוך פירושי הר"ן לרי"ף, מספרי ה"רא"ש" וה"מרדכי", מספרות תלמידי מהר"ם מרוטנבורג, מספר "הטור" ועוד. ואולם בכל אלו לא נודמנו לידם פירושי הראשונים במקורם ובטהרתם, כפי שהדברים מנוסחים בספריהם, במילואם וברצף נכון, דיבור אחרי דיבור, ולא הכירום אלא במקצת, בפרפרזה, בקיטוע שרירותי ומתוך מגמת ויכוח. ואין צורך להאריך בהסבר ההבדל שבין שתי הצורות. הדפסה רצופה, אם כי בלתי מתוכננת כלל, של פרשנות הראשונים החלה בשנת תע"ה (1715), עם הדפסת חידושי הר"ן למסכת שבועות, ומאז ועד לשנת 1765, במשך חמישים שנה, נדפסו למעלה משבעים אחוז מספרות הראשונים בתחום זה הנמצאת כיום בידינו. בעניין זה הארכתי את הדיבור במאמרי הנזכר לעיל, ושם גם הערתי לראשונה על כך שיוכל שנים זה מקביל בדיוק לשנות לימודיו של בעל ה"פני יהושע" ולשנות הדפסת ספרו הגדול. ואכן, במקומות שונים בספרו, למסכתות שונות, מציין המחבר בשמחה כי זכה לכוון בלימודו אל דברי אחד הראשונים שחיבורו נדפס אז לראשונה, והגיע לידי המחבר לאחר שחידש את הדבר מדעתו. צירוף מקרים היסטורי נדיר שכזה, שבמהלכו חדר לעולם הישיבות ספר "פני יהושע" במקביל ולצד מערכת חידושיהם של גדולי ספרד בני המאות הי"ג והי"ד, תלמידי הרמב"ן והרשב"א, אף הוא אחד מנתוני היסוד להבנת המהפך שבא על ביטויו בספר "פני יהושע" ובהשפעתו לדורות.

העובדה הברורה השלישית שיש להביאה בחשבון בתיאור ספר זה היא המודעות העצמית של המחבר בדבר אופיו המהפכני של החיבור והשתדלותו להעמיד על כך ברבים, בהקדמתו המרתקת לספר. על פי המסופר שם, בהיות המחבר כבן עשרים ושלוש, חתן לאחד מעשירי לבוב וממנהיגיה ועומד בראש ישיבה שפתח לו חמיו בביתו, התפוצצה חבית אבק שרפה ברחוב העיר וביתו נפל על יושביו. אשתו, בתם הקטנה וחמותו נהרגו באסון זה, ואילו הוא עצמו ניצל בנס, לאחר שקיבל על עצמו בנדר, שאם יצא בשלום מהריסות הבניין ישנה את דרך לימודו כליל, וישים את הדגש על לימוד "סוגיית הש"ס והפוסקים". ואכן, לאחר שיצא בשלום בלי פגע, שם אל לבו "שיהא עיקר לימודי בדבר

2 ראה מאמרי, "סדר הדפסתם של חידושי הראשונים לתלמוד", כנסת מחקרים, ב, פרק יג, עמ' 219–236.

הלכה, בסוגיית הש"ס והפוסקים, ושלא להעלות בכתב שום דבר בענייני הדרוש או שאר לימודים שהם רחוקים ממרכז לימוד האמת, אם לא לעתים רחוקים. רק כל זמן שנתחדש לי שום דבר בסוגיית הגמרא או בפירש"י ותוספות, והיה הדבר נוטה בעיני שהוא על צד דרך לימוד האמיתית לפי דרך קדמונינו ורבותינו, אותה אבחר ואקרב לכתוב בספר הזכרונות".

שני עקרונות ברזל קבע המחבר לעצמו, ולא סר מהם עד ליומו האחרון: האחד, והוא הקל יותר להבנה, להרחיק מספרו כל מהלך פרשני שאינו מחויב לאמת, על פי מיטב הכרתו הפנימית של המחבר. מהלך פרשני כזה דורש את הסוגיה כמין חומר, מקשה ומתרץ, קושר חבל בחבל ונימא ונימא, ומפלפל בסוגיה להגדיל תורה ולהאדיר, להנאת התלמידים החריפים. דוגמאות לכך מצויות בספרו כמה פעמים, תוך שהוא רומז בקצרה לעיקרי הפלפול האפשרי, ומוסיף כי ברוח זו דיבר בישיבה בלומדו שם דרך "דרוש" – טרם החלטתו להימנע מכך, כאמור. עיקרון שני, חשוב מן הראשון, קובע כי ספרו יעסוק אך ורק בבירורים שיש להם השלכה על דרך פסיקתה של הסוגיה, לאורם של ספרי הפסק הגדולים. עיקרון זה נראה לנו כמובן מאליו, ואין אנו מבינים מה הוא החידוש הגדול שחידש בנקיטת דרך זו, המקובלת על כולנו באין חולק. אלא שעניין זה מתבהר על רקע ידיעת דרכי הלימוד שהיו רווחות בגרמניה ובגליציה אז, ואשר הובהרו, לראשונה במחקר, במאמריו של פרופ' ח"ז דימיטרובסקי, שנתפרסמו לפני שנים לא רבות.³ פלפולים אלו עסקו כולם בצדדים טכניים של הסוגיה, בשאלות של סדר הדברים שבה ובבחינת המוקדם והמאוחר במהלכה, דהיינו: מדוע הוצרכה הסוגיה להניח הנחה מסוימת בטרם העמידה את שאלתה; האם לא ניתן היה לומר אותם הדברים "בלא זה" ובשלב מוקדם יותר של הסוגיה; מדוע השתמשה הסוגיה במינוח זה דווקא ולא באחר הנראה מתאים ממנו. על אלה נוספו דקדוקי "סתמות" היוצאים מן השימוש במשפטים כלליים, בסתירות לוגיות-פורמליות מוטעות ומדומות, בטכניקות של "הטעאה", וכדומה. פלפולים אלו נתנו מקום לחידודים ולהברקות ונתחבבו על הלומדים, אבל הלימוד כולו הפך עקר וחסר תועלת והשלכה כלשהי, כמתואר יפה במאמריו הנזכרים של פרופ' דימיטרובסקי. כנגד לימוד נפוץ זה נלחמו גדולי ישראל רבים ומפורסמים כבעל "תוספות יום טוב" והמהר"ל מפראג, אך הם לא התוו דרך לימוד חליפית לפלפול וכיצד ראוי לה שתיראה, הלכה למעשה.

הראשון שיצא חוצץ נגד שיטת הפלפול ואף התווה דרך חליפית, הלכה

3 ח"ז דימיטרובסקי, "על דרך הפלפול", ספר היוכל לכבוד שלום בארון, ירושלים תשל"ה, עמ' 111–182; הנ"ל, "לקט יוסף" ו"סוגיות התלמוד" (לתולדות ספרי כללי הדרוש והחילוקים), עלי ספר, ד (תשל"ז), עמ' 70–116.

למעשה, הוא הרב בעל "פני יהושע". ואכן, העובדה ההיסטורית השלישית, והמפתיעה מכול, שהכרתה נחוצה להערכת סגולתו של הספר היא, שספר זה הוא הראשון בתקופת האחרונים שקבע את הלימוד הענייני, התכליתי, "לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא", כעקרון היסוד ללימוד הגמרא בישיבות וכמתכונת הבלעדית הנאותה לספרות הפרשנית התלמודית. מסיבה זו מועט עד מאוד מספר ספרי האחרונים שהמחבר מצטט מדבריהם, מלבד הרמב"ם והטור על נושאי כליהם, ומלבד המהרש"א. מאחר שאין ספרו נועד לפסוק הלכה אלא להראות כיצד יש לפרש את הסוגיה כהלכה – והמחבר מתרה במפורש, בסוף הקדמתו, לבל יסיק הלומד הלכה למעשה על סמך הנאמר בספר – קבע המחבר משבצת מיוחדת, בשם "קונטרס אחרון", בסוף כל מסכת (פרט לסדר נשים, מיראת ההוראה שם), והרחיב בה את הדיבור בכמה סוגיות מרכזיות, במגמה להגיע בהן להכרעת ההלכה כערך לעצמו, מחוץ לגבול הפרשנות.

ספר "פני יהושע" הוא שהתווה את הדרך לכל לומדי התורה שאחריו, ושם קץ לתקופת הפלפול ששלטה בכיפה בישיבות האשכנזיות למעלה ממאתיים שנה לפניו. בנקודה זו, ורק בה בלבד, חולק אני על דעתו של פרופ' דימיטרובסקי, הסבור כי רבי יחזקאל לנדא הוא ששם קץ ללימודי הפלפול בפרסום ספרו הנודע "צל"ח" – "ציון לנפש חיה", הידוע בכל בית ישראל. לדעתי אין ספק כלל כי מהפך נכבד זה קשור בספר "פני יהושע" דווקא, ולא בספר צל"ח המאוחר לו והמושפע ממנו. זאת ועוד, הצל"ח עדיין מקצה מקום ניכר גם לפלפולים במתכונת הישנה, אם כי בצורה מתונה ומתוחכמת הרבה יותר.

חידושו זה של בעל "פני יהושע" יש בו משום מהפכה ביחס למה שקדם לו, למן ימי המהרש"ל ומהר"ם מלובלין, ואף קודם לכן. פרק הפלפול בתולדות הספרות הרבנית הוא פיתוח בלתי מבוקר של יסודות לימודיים שמוצאם במאה ה־14. אי אפשר לפתח עניין זה כאן, כי הוא דורש הרחבת דברים, אך גם בלא זה ברור לכול כי בתקופת הראשונים, היינו בין המאות הי"א–הט"ו, אין רמז לקיומה של שיטה הקרובה קרבה כלשהי לשיטת פלפול זו. חכמי הראשונים – ובפרט חכמי ספרד במאות הי"ג–הי"ד – למדו על פי עקרונות הקרובים מאוד, אם לא זהים לגמרי, לעקרונות לימודו המחודש-כביכול של בעל "פני יהושע". על כן מאלף ומעניין פי כמה צירוף המקרים שהעלינו בתחילת דברינו, בין פרסום ספר "פני יהושע" לבין פרסום המהדורות הראשונות של ספרי חכמי ספרד הקדמונים, שבעל "פני יהושע" זכה לכוון לא רק לחידושיהם הספציפיים בעניינים שונים, אלא גם לעצם דעתם הגדולה, בשאלה כיצד לומדים וכיצד מחדשים. ואכן, כך הם דבריו שלו בהמשך ההקדמה הנזכרת לספרו: "ומצאתי ת"ל דברים ברורים,

4 ראה מאמרי על "תוספות גורניש", בספרי, כנסת מחקרים, א, פרקים כד–כה, עמ' 345–370.

שבכמה מקומות זכיתי לעשות העקוב למישור בכמה סוגיות עמוקות... ואף בזימנין סגיאין חזיתי דהוה לי סייעתא דשמיא שכיוונתי לדעת הגדולים שנדפסו מחדש על מסכתות הללו [=כתובות, גיטין וקידושין], כגון חידושי הרא"ה והריטב"א ז"ל...". ראוי היה להאריך יותר בתיאור סדר הדפסתם של חידושי הראשונים הספרדים, ובפרט ראוי היה להצביע על כך שאף על פי שכתבי היד ששימשו להדפסה היו ברובם מזרחיים, נמצאו בארצות המזרח, וגם מקומות הדפוס בתחילה במזרח היו, בעיקר בקושטא, עם כל זאת, היוזם העיקרי למפעל דפוס זה, מי שמימן את ההדפסה ואף ביצע אותה בפועל בבית דפוסו בקושטא, תלמיד חכם אשכנזי מובהק היה, הלוא הוא המדפיס הידוע יונה אשכנזי, שנדד לקושטא וחי ופעל בה. ובוודאי לא מקרה הוא. אך אין פרשה זו מענייננו כאן, למרות זיקתה הברורה לדברים דלעיל. ונחזור לעניין שלפנינו.

ב

א ריכות ימיו של ספר "פני יהושע" ואחיזתו האיתנה בעולמם של לומדי התורה בישיבות – למן אז ועד היום הזה לא תש כוחו ולא נס ליחו – סודם כמובן, בראש ובראשונה, ביסודיות הרבה של מחקריו: החתירה הבלתי נלאית אל האמת של הסוגיה, בלא שום נטייה ופנייה, לא אל הדרוש ולא אל הפלפול, לא אל החידוד המצוחצח ולא אל הפגנת הבקאות, לא יישא פני איש, ואף שאת כולם יכבד בהכנעה ובענווה, הרי את כולם יבקר, וקטון וגדול שם הוא. ואולם מעבר לכל זה ניכר כוחו הגדול של המחבר בקושיותיו. שאלותיו לעולם צודקות ואמיתיות, ולא באו לעולם כיתד לתלות עליו את תירוציו ואת חידושיו. שאלותיו דורשות פתרון ואינן ניתנות לדילוג או לעקיפה. בתקופה שלפניו, וספרות הראשונים בכלל זה, היה מקובל שהשאלה מבטאת מצב שלילי של אי נחת, של תהייה, של ספק ואי ודאות, והתירוצים השונים המוצעים תפקידם להחזיר את הסדר הטוב, את ההרמוניה ואת שלווה הנפש למקומם ולבסס את ביטחון הלומד באמיתות תלמודו בדרך זו או אחרת; ולפי זה, ככל שרוב יותר מספר התירוצים האפשריים כך מתיישבת יותר שלווה נפש הלומד, אם לא בדרך זו אזי בדרך האחרת. לעומת זאת תפקידה של השאלה בספר "פני יהושע" הוא לשמש ביד הלומד כמנגנון ביקורת פנימי לבדוק באמצעותו את עומק תפיסתו של הלומד. תפקידה הוא חיובי בעליל, והיא המפתח האמיתי לרדת לסוף דעתה של הסוגיה ויש לחפש אחריה תמיד. מספר רב של תירוצים רק מכביד על המצב ולא מקל מעליו, שהרי רובם – ואולי כולם – בהכרח מוטעים ומכשילים, ושאלת מפתח טובה היא זו המוליכה לקראת תשובה אחת ויחידה. מעט מאוד תמצא בספר "פני יהושע" הצעת מספר תירוצים לקושיה כלשהי,

ובמידה שיש כדבר הזה, יתלה המחבר את שני התירוצים כמחלוקת העולה משיטותיהם הנפרדות של רש"י ושל תוספות.

שונה המצב ביחס לחלק התשובות שבספר. אם שאלה טובה כופה עצמה על המעיין ואין הוא יכול להישמט ממנה עד שתתיישב לו יפה, הרי התשובה המוצעת – כל תשובה במשמע – לעולם אינה כפויה על שומעיה אלא תלויה בטיב טעמו והגיונו של כל לומד ומעיין. מה שבעיני המחבר היא התשובה האמיתית, הפנימית, האחת והיחידה המחויבת על פי עומק העיון בסוגיה, לדעת חברו היא תשובה דחוקה שאינה מספקת ועדיין השאלה טובה הימנה. על אחת כמה וכמה נכונים הדברים ביחס למחבר שקושיותיו קושיות אמת הן ואינן נוחות להידחות בדוחק. וזו הסיבה העיקרית שבגללה מוצאים אנו כה הרבה פרשנים החוזרים לדון בקושיותיו של ה"פני יהושע", דוחים את תירוציו ומציעים להם חלופות משלהם. סיבה אחרת קשורה בנטייתו של המחבר לחדש חידושים מפתיעים בסברה ובהלכה. בזמנו הייתה נטייה זו עצמה בבחינת חידוש רב, ולא רק ביחס לתכניהם של אותם החידושים, אבל עד מהרה היא אומצה בידי הבאים אחריו, ולא אעסוק בזה כאן.

כאמור, כוחו הגדול של ספר "פני יהושע" הוא בקושיותיו, אלא שאין די באמירה זו כדי לאפיין את עוצמת הספר. הדבר המפתיע בטכניקת העיון באמצעות השאלה המדריכה נעוץ בכך שלא רק שכל חכמי התורה האשכנזים, למן המהרש"ל, המהר"ם מלובלין והמהרש"א ועד ל"פני יהושע" יסדו את ספריהם על הקושיה, אלא ששיטת הפלפול, שבעל "פני יהושע" נלחם בה כל כך, אינה עוסקת למעשה בשום דבר אחר מלבד העלאת המון שאלות, מטיפוסים שונים, וניסיון מתמיד לפלפל בהן וליישבן. כלל השאלות האפשריות מוינו על ידי בעלי הפלפול למספר טיפוסים טכניים מוגדרים, ומכאן ואילך לא טרחו אפילו לפרט במילים את מהלך קושיותיהם, אלא אמרו בקצרה: כאן על הלומד לשאול שאלה מטיפוס "נירנברג" וכאן מטיפוס "רגנשבורג" וכדומה, ועל התירוצים שהציעו לשאלותיהם העלו קושיות אחרות.⁵ השימוש בטכניקת השאלה כדי לקדם בעזרתה את הלימוד בחבורה, והעדפתה באופן מוחלט על פני התשובה, נהוגה הייתה אפוא הרבה לפני ספר "פני יהושע", אבל טכניקה זו עברה גלגולים מעניינים – משימושה ביד המפלפלים ועד לניצולה הנבון בספר "פני יהושע". ראשיתה של שיטת הפלפול בשיטת הלימוד שהייתה שלטת במאה הט"ו, המכונה לימוד הגורניש,⁶ המשכה בשיטות הפלפול נוסח "נירנברג"

5 דימיטרובסקי (לעיל, הערה 3); ש' ויינגרטן, "דרכי הלימוד של נירנברג-רגנשבורג", סיני, לז (תשט"ו), עמ' רסז-רעו.

6 ראה לעיל, הערה 4.

ו"רגנשבורג" הנזכרות לעיל. השלב המכריע בתולדותיה, לקראת שקיעתה הסופית, כפי שבאה לידי ביטוי בספר "צל"ח" בפראג במחצית השנייה של המאה הי"ח, הוא ספר "חידושי מהרש"א", בן ראשית המאה הי"ז, שהיה קרש הקפיצה – אם ניתן להתבטא כך – לספר "פני יהושע". אי אפשר להיכנס כאן לתיאור מפורט של השלבים השונים, אך ראוי לומר מילים אחדות על ספר "חידושי מהרש"א", שנודעה לו השפעה עמוקה על ספר "פני יהושע".

ספר "חידושי מהרש"א" הוא בבחינת קריאת תיגר ברורה על שיטות הלימוד המפולפלות ששלטו בכיפה במפנה המאות הט"ז והי"ז, וכדבריו בהקדמתו לספר:

ונתתי לבי לתור בפשטי הדברים בהלכות, גם באגדות, על פי קבלתי מרבותי, ואף גם בזאת היו עמי תמיד בישיבה חברים המקשיבים ומסכימים על זה, לילך בכל השמועות, איזה דרך ישכון אור הפשוט של כל דבר... והנני מבקש מכל חכם מעיין בחיבורי זה ויראה בהם לפום ריהטא דברים מובנים לפי פשוטו, ויאמר זיל קרי בי רב הוא... אולי אחרי העיון והדקדוק בדברי ימצא כל מעיין קצת ממבוקשו, כי אני ראיתי לקצר בדברי...

הדרך שהלך בה המהרש"א עם קבוצת תלמידיו דגלה בהיפך הגמור מטכניקות הפלפול, בהתנזרות מכל "דרך" מחשבה לוגית קבועה ומוגדרת, ובחתירה אל ה"פשט" בדברי הגמרא, רש"י ותוספות, כמתבקש מכל דיבור שבהם על פי עניינו. השאלות שהמהרש"א עוסק בהן הן אותן השאלות העולות מעצמן, בפני כל לומד, גם כזה שאינו מתמצא כלל בכללי המחשבה הפלפולית ובגדריה. המהרש"א ויתר כליל על כל אותן שאלות המתחייבות מכללי המחשבה הפלפולית, והקדיש עצמו לבירור השאלות הטבעיות לבדן. תרומתו העיקרית של המהרש"א לדורות היא בזיהוי מושג האמת עם הפשט הגלוי, בהפיכתו של הפשט מהיות "דרך" לימודית למדרגת מבחנה של האמת, ובניתוקו ממניפולציות טכניות ומלאכותיות שונות של צורה ותוכן. ניצחונו ההדרגתי של המהרש"א הוא שאפשר את שקיעתו ההיסטורית של הפלפול הפורמלי הקדום, שהגיע לקצו במפנה המאות הי"ז והי"ח.

ברם, למרות ההבדל העצום שבין הפלפול לגווניו השונים ובין דרכו של המהרש"א, קיים גם קו ומכנה משותף בינו לבינם, ולמעשה בינו לבין כל חכמי התורה שפעלו במחציתה הראשונה של תקופת האחרונים, עד לרבע הראשון של המאה הי"ח בקירוב. קו משותף זה הוא הדבקות המרבית בלשון התלמוד: מילותיו, דקדוקו, תחבירו וסגנונו, הסדר הפנימי של הדברים בסוגיה, וכללים שונים של היררכיה, צורה ומבנה בסוגיה, אשר כל סטייה מהם חייבה

התייחסות של הפרשן. גישה זו, על נטיותיה הבולטות לגיבוב מילים ולדקדקנות-יתר על חשבון הדגשת המסר התוכני והענייני, נתקיימה לא רק כלפי הסוגיה התלמודית (וספרי המקרא) אלא גם ביחס לפירוש רש"י, ואפילו כלפי התוספות, אשר לכאורה נראה שהם מייצגים שיטת לימוד פתוחה הרבה יותר.

ואולם במסגרתה של גישה לימודית פורמלית משותפת זו יצר ספר "חידושי מהרש"א" שיפור עצום בהשוואה לפלפול הטכני והאוטומטי-למחצה שלפניו, שממנו השתחרר המהרש"א לחלוטין. את מידת החקרנות הדקדקנית ייחד המהרש"א כלפי שאלות העולות מן הסוגיה באופן טבעי, והתרחק מהלך מחשבה מנותק ופורמלי, הכופה עצמו על הסוגיה מלמעלה. למפעלו הפרשני של המהרש"א יש ערך עד היום, אף ששוב אין אנו נוטים לייחס את אותה מידת חשיבות כבעבר לדקדוקי סגנון, מבנה וצורה, משום שהשאלות שהעסיקו אותו עולות מעצמן בלימוד מדויק של הסוגיה, ואנו שמחים לראות כי עמד עליהן המהרש"א אף אם אין אנו יורדים תמיד לסוף דעתו ברמיזותיו הקצרות, בסגנון "וקל להבין" וכדומה. מן הבחינה ההיסטורית עיקר חשיבותו בתרומתו הכבירה לשחרור הלומד מכבלי המחשבה הלוגית-הפורמלית בלימוד התלמוד, והפניית תשומת הלב והמאמץ האינטלקטואלי ליישוב הקשיים הנובעים באופן טבעי מן החומר עצמו, המכבידים גם על מי שאינו בקי ברזי ה"דרכים" הפלפוליים.

השפעתו של המהרש"א על ספר "פני יהושע" רבה מאוד, כמובן, והוא מרבה לצטט את קושיותיו, אך שלא כמהרש"א, מבקש ספר "פני יהושע" להרחיב את מסגרת שאלותיו ולהקנות להן משמעות מעבר להיבט הראשוני והמידי שלהן כהערות לסדר הסוגיה. היבט זה טופל היטב בידי המהרש"א אף אם ניתן היה לשפרו עוד. השאלות ששואל הרב "פני יהושע" מצביעות פעמים רבות על בעיות יסודיות בתפיסה ההלכתית היסודית של הסוגיה, ועל אפשרויות חדשניות בהבנת המסר הבסיסי שלה. באופן זה הופכות שאלות של סדר ומבנה לשאלות של תוכן ומהות, ובעיקר – לשאלות שאין הלומד הרציני יכול לעבור עליהן לסדר היום עד אשר ימצא להן פתרון הולם, שלא כשאלות רבות שמעורר המהרש"א, שאף כי טבעיות הן כולן, ומטרידות כל לומד דייקן, הרי הן כולן בעלות חשיבות משנית ואינן מעכבות את הבנת המסר העיקרי של הסוגיה. ובמילים אחרות: "פני יהושע" עוסק בביקורת הסוגיה ולא בדקדוקיה, והוא הספר הראשון בתקופת האחרונים העושה כן. עשייה זו אופיינית לחיבוריהם של חכמי הראשונים, ולא מקרה הוא שבדיוק בזמנו של ה"פני יהושע" הוחל בהדפסה רבתי של ספרות הראשונים לתלמוד, ופעמים כה רבות העיר ה"פני יהושע" עצמו, כי עם הדפסתם של חידושי ראשונים אלה או

אחרים ראה שזכה לכוון לדבריהם. וכבר ראינו לעיל כי היה הרב בעל "פני יהושע" מודע היטב לאופי החלוצי של דרך הלימוד הבאה לידי ביטוי בספרו ולעומק חדירתה אל לב לבה של הסוגיה. מעניין לשים לב לכך שבספר זה אנו מוצאים לראשונה, עד כמה שאני יודע, את הבקשה המופנית אל המעיין להודיע למחבר במכתב על כל שגיאה ממשית שימצא בספר, ואת ההבטחה הנלווית: "אם אזכה להוציא לאור יתר חיבורי אברכנו בשם, ואדפיס קונטרס מיוחד על זה לאמור בפה מלא כך וכך לימדתי וכך וכך השיבני חכם פלוני, ובאמת שהדברים שאמרתי טעות בידי, אך אם אמצא איזה ישוב נכון אבאר לנכון".

עניין נוסף בעל חשיבות גדולה בהבנת המהפך שחולל ה"פני יהושע" קשור בשימושו הנרחב למדי בתלמוד הירושלמי. לנושא זה היה מן הראוי להקדיש דיון מיוחד, אך אציין כאן בקצרה את זכות הראשונים השמורה לו בתחום זה. אמת נכון הדבר שזכות ראשונים היסטורית בתחום זה שמורה לרב אליהו פולדא, שחי ופעל אף הוא בגרמניה כשנות דור לפני ה"פני יהושע", אשר פרץ את מחסום הירושלמי והמציא לו פירוש שיטתי ומפורט לסדר זרעים ולשלוש הבבות, וממנו התפשט לימוד הירושלמי בין האשכנזים. ואולם ה"פני יהושע" הוא הראשון שהשתמש בתלמוד הירושלמי לשם הקלת העיון וההבנה בסוגיות התלמוד הבבלי ובעיקר בהכרעות הרמב"ם – כל זאת כחלק מן המגמה הכללית שהנחתה אותו בעבודתו, לעיין בספרות מקורות חז"ל ולבדוק את הדברים בשורשם הראשון. ואולם, כאמור, עניין זה דורש ליבון לעצמו.

במשנתו של ספר "פני יהושע" יש לשאלות מעמד מרכזי וחשוב לאין ערוך מאשר לתשובות, ודבר זה לבדו יש בו כדי לאפיין את הספר הזה כספר המודרני הראשון בספרות הרבנית החדשה. בהקשר זה נזכור תמיד כי ספר "פני יהושע" נכתב, נחתם ונדפס ערב תקופת ההשכלה במחנה ישראל, כעשרים וחמש שנה לפני פעולתו של משה מנדלסון. כידוע, תקופת ההשכלה בישראל מאוחרת בכמאה שנים לתקופת ההשכלה הכללית באירופה, שרעיונותיה העיקריים הילכו באווירה ובחברת מלומדיה למן סוף המאה הי"ז ואילך. ביקורת המקורות והעמדת השאלות הבסיסיות ביותר כיסוד להמשכה של כל חקירה, בלימודי הטבע ובתולדות הרוח, תוך דחיית התירוצים הסמכותיים המסורתיים, הן מן היסודות העיקריים למחשבה המשכילית הנאורה. שימת הדגש על השאלה כסמן החיובי של הלימוד הוא מעיקריה של תנועת ההשכלה, והחיפוש אחר התשובה האמיתית האחת והיחידה – ולא ריבוי התשובות האפשריות וגיבובן – הוא העיקר הראשון בתורתה. למרבה הצער העמיד מחקר ההשכלה בישראל את שאלת היחס אל הדת בכלל, ואל הלימודים הכלליים בפרט, כשאלת המפתח בתחום מחקר זה, והחוקרים התעלמו לגמרי מן הנושאים

העיוניים האחרים, החשובים לחקר ההשכלה לא פחות מן השאלה הדתית. על כן נעלמה מהם לגמרי השפעתה של רוח ההשכלה הכללית באירופה על עולמה הפנימי, המסורתי, של תרבות ישראל.⁷

7 על כך ראה גם בפרק הבא.